
Reorientacje. Studia nad męskością i literaturą polską ostatniego stulecia

---

Tomasz Tomasik

TEKSTY DRUGIE 2023, NR 6, S. 227–238

DOI: 10.18318/td.2023.6.13 | ORCID: 0000-0001-8778-0406

Najnowsza książka Wojciecha Śmiei *Nie/podległości i transformacje. Szkice o stuleciu męskiego niepokoju 1918-2018*¹ stanowi konsekwentną, ale zarazem progresywną, teoretycznie i metodologicznie zrewidowaną, kontynuację badań literaturoznawczych zapoczątkowanych i realizowanych w trzech poprzednich jego publikacjach. Warto pokrótce prześledzić etapy tych naukowych eksploracji, gdyż po pierwsze, zarysowują się w nich także bardziej ogólne przesunięcia, zwroty, emergencje dokonujące się w ciągu ostatnich kilkunastu lat w polskim literaturoznawstwie zorientowanym na tematykę genderową²; po drugie, zwykła przyzwoitość nakazuje, aby dostrzec i docenić ogrom dotychczasowej pracy dokonanej przez śląskiego badacza; po trzecie, taka rekapitulacja skłania do stawiania pytań o nowe kierunki badań.

Tomasz Tomasik – dr hab. prof. Uniwersytetu Pomorskiego w Słupsku, kierownik Zakładu Historii i Teorii Literatury w Katedrze Filologii Polskiej, autor książek: *Na skrzyżowaniu dróg. O poezji Janusza Stanisława Pasierba* (2004), *Wojna – męskość – literatura* (2013), *Poczucie tożsamości. Lektury na marginesach twórczości Zbigniewa Herberta* (2018), zajmuje się reprezentacjami męskości w kulturze i literaturze.

---

1 W. Śmieja, *Nie/podległości i transformacje. Szkice o stuleciu męskiego niepokoju 1918-2018*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2023.

2 Zob. numer tematyczny *Formy męskości* („Teksty Drugie” 2015, nr 2).

W pierwszej książce *Literatura, której nie ma. Szkice o polskiej „literaturze homoseksualnej”* (2010)³ Śmieja, podążając za inspiracjami Germana Ritzza, zaprezentował różne sposoby istnienia i recepcji (stylów odbioru) polskiej literatury homoseksualnej. Szczegółowe analizy dotyczyły dzieł pisarzy, którzy jak Jarosław Iwaszkiewicz, Witold Gombrowicz, Tadeusz Boy-Żeleński debiutowali w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku, ale też autorów aktywnych w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych tego stulecia, jak Grzegorz Musiał, Marian Pankowski, Marcin Krzeszowiec, Julian Strykowski, Bartosz Żurawiecki, Witold Jabłoński, Antoni Romanowicz, Tadeusz Gorgol, Eugeniusz Tkaczyszyn-Dycki.

W następnej publikacji *Homoseksualność i polska nowoczesność. Szkice o teorii, historii i literaturze* (2015) podjęta została problematyka w zasadzie podobna – analizy literackich ekspresji męskiego homoerotyzmu i nieheteronormatywnego pożądanego w realiach polskiej patriarchalnej kultury. Wyraźnej zmianie uległo jednak podejście metodologiczne, klucza interpretacyjnego dostarczała teoria queer i koncepcje takich badaczy jak zrewidowany krytycznie Michel Foucault oraz przyjęte z większą dozą akceptacji Eve Kosofsky Sedgwick i Judith Butler. Celem było, jak to zadeklarował sam autor, „opisanie polskiego wariantu «historii seksualności»”⁴, czyli z uwzględnieniem „wiedzy lokalnej”. W kręgu zainteresowania znaleźli się ponownie pisarze dwudziestowieczni: Jerzy Andrzejewski, Stanisław Vincenz, Michał Choromański, Wilhelm Mach, Krzysztof Boczkowski.

Trzecia książka *Hegemonia i trauma. Literatura wobec dominujących fikcji męskości* (2016) świadczy o kolejnym przemieszczeniu badawczej uwagi w obrębie pola studiów genderowych. Zamieszczone w tym tomie szkice dotyczą stricte kategorii męskości, sposobów jej konstruowania, dekonstruowania i rekonstruowania, a w szczególności jej odmian dominujących w polskiej kulturze, zajmujących pozycje symbolicznie uprzywilejowane. Na oprzyrządowanie metodologiczne złożyła się tym razem synergia trzech teoretycznych konceptów: „męskości hegemonicznej” (przejętej z klasycznej rozprawy Raewyn Connell *Masculinities*⁵), „fikcji dominującej” i „historycznej traumy” (oba terminy zapożyczone od amerykańskiej historyczki sztuki Kai Silverman

3 Zob. recenzję: B. Warkocki, *Literatura homoseksualna. Ontologia vs uznanie*, „Pamiętnik Literacki” 2012, nr 4.

4 W. Śmieja, *Homoseksualność i polska nowoczesność. Szkice o teorii, historii i literaturze*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2015, s. 12.

5 R.W. Connell, *Masculinities*, Polity Press, Los Angeles 2005, s. 76.

z książki *Male Subjectivity at the Margins*⁶). Te trzy teoretyczne kategorie, pomyslowo powiązane przez Śmieję, złożyły się w sugestywną interpretacyjną narrację: konstruowana w patriarchalnych społeczeństwach (także polskim) męskość hegemoniczna, w swej istocie okazująca się dominującą i zwodniczą fikcją męskiego świata, prowadzi w konsekwencji do historycznych traum, a na planach konkretnych egzystencji – do przetrącenia, okaleczenia, zdeformowania męskich tożsamości. Wiek XX dostarczył wielu przykładów takich historycznych traum, które poświadcza literatura polska: pierwsza wojna światowa (badacz analizuje ten przypadek w powieściach Jana Żyznowskiego), wojna polsko-bolszewicka w 1920 roku (Eugeniusz Małaczewski), kryzys męskości żydowskiej w przededniu Zagłady (Bruno Schulz), polski kompleks niemieckiej dominacji – kulturowej i militarnej (Stefan Kisielewski, Stanisław Dygat, Antoni Sobański, Wojciech Żukrowski, Jan Józef Szczepański, Andrzej Stasiuk, Andrzej Brycht, Szczepan Twardoch, Jarosław Marek Rymkiewicz), powojenne subwersje mitów (Maria Kuncewiczowa), PRL i stan wojenny. Zwiastunem pojawienia się „nowych męskości” są tacy autorzy jak Tomasz Jastrun, Jacek Podsiadło i Mariusz Wilk, którzy rewaloryzują literackie zapisy doświadczenia ojcostwa⁷.

Ten pobieżny przegląd naukowego dorobku skłania do wysunięcia kilku wniosków. Po pierwsze, daje się u Śmiei dostrzec skłonność do nieustannej przebudowy metodologicznych założeń: od *gay studies*, przez teorię gender i queer, do *men's/masculinity studies*⁸. Oznacza to również terminowanie u kolejnych badaczy: od Ritza, przez Foucaulta, Kosofsky Sedgwick i Butler, do Connell i Silverman. Po drugie, imponująco (ilościowo i jakościowo) prezentuje się zestaw autorów i ich dzieł – są tu nie tylko nazwiska pisarzy

---

6 K. Silverman, *Male Subjectivity at the Margins*, Routledge, New York 1992.

7 Problematykę podjętą w książce *Hegemonia i trauma* zaprezentował Śmieja w wersji skróconej, ale zarazem dopełnionej przykładami innych autorów i dzieł literackich, w obszernym artykule – *Hegemonia i trauma. Literatura po 1945 roku wobec przemian męskości*, w: *Formy męskości 1*, red. A. Dziadek, F. Mazurkiewicz, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2018.

8 Tego rodzaju metodologiczne przemieszczenia to trend bardziej ogólny, który dokonał się również w badaniach socjologicznych. Piszą o tym Katarzyna Wojnicka i Ewelina Ciaputa: „Studia nad męskosciami stanowiły [...] dopełnienie powstałych już wcześniej zarówno studiów kobiecych (*women's studies*), które w czasie częściowo ewoluowały w bardziej ogólne *gender studies*, jak i studiów gejowsko-lesbijskich (*gay & lesbian studies*), z których w późniejszym okresie wyodrębniły się *queer studies*” (K. Wojnicka, E. Ciaputa, *Wprowadzenie: refleksja naukowa nad fenomenami męskości*, w: *Karuzela z mężczyznami. Problematyka męskości z w polskich badaniach społecznych*, red. też, Impuls, Kraków 2011, s. 5).

uznanych, ale także ci nieco już zapomniani w świetle studiów męskościowych mogą się okazać interesujący. Po trzecie, te genderowe ponowne odczytania w znacznej mierze już przyczyniają się do „przepisania” (*récriture*⁹) historii literatury polskiej w XX wieku. Przykładowo, interpretacje śląskiego badacza zostały wykorzystane przez Annę Synoradzką-Demadre w biografii Andrzejewskiego¹⁰.

Najnowsza książka Śmiei kontynuuje problematykę podjętą w *Hegemonii i traumie*, ale i tym razem literaturoznawcze analizy wspierają się na przeformułowanej metodologii. Autor potrafi w krótkiej frazie określić precyzyjnie temat swoich badań – „problem męskich postaci z niestabilnymi warunkami ustanawiania norm męskości w polskiej półperyferyjnej rzeczywistości” (s. 352). Dokonajmy egzegezy tej formuły, zaczynając od jej końca. Półperyferyjność (termin zapożyczony od serbskiej socjolożki Mariny Blagojević¹¹) polskiej kultury wyznaczają nie tylko jej geograficzne i historyczne usytuowanie między Wschodem a Zachodem, lecz także cywilizacyjne zacofanie i zapóźniona polityczno-kulturowa transformacja, a nawet – szczególnie w ciągu ostatnich kilku lat – procesy demodernizacyjne, które przejawiają się choćby w retrotopiach „tradycyjnych” męskości¹². „Niestabilne warunki ustanawiania norm męskości” wynikają zarówno z „historycznych traum”, które naznaczały polskie społeczeństwo w wieku XX, jak też z ponadlokalnego doświadczenia nowoczesności, w której – zgodnie z formułą Marshalla Bermana – „wszystko, co stałe, rozplywa się w powietrzu”¹³ (w tym także, a może właśnie przede wszystkim, wszelkiego rodzaju tożsamości). Egzemplifikacji „męskich problemów” dostarcza ponownie literatura polska ostatniego stulecia. Badacz powraca do autorów, których twórczość interpretował już wcześniej, ale pojawia się też kilka nowych nazwisk.

9 Zob. J.F. Lyotard, *Przepisać nowożytność*, przeł. W. Szydłowska, przejrzał S. Czerniak, w: *Postmodernizm a filozofia. Wybór tekstów*, red. S. Czerniak, A. Szahaj, Wydawnictwo IFIS PAN, Warszawa 1996.

10 A. Synoradzka-Demadre, *Jerzy Andrzejewski. Przyczynek do biografii prywatnej*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2016.

11 Zob. M. Blagojević, *Transnacionalizacja i jej brak. Męskość z półperyferyjnej perspektywy Bałkanów*, przeł. W. Śmieja, w: *Formy męskości 3. Antologia przekładów*, red. A. Dziadek, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2018.

12 Zob. numer tematyczny o retrotopiach męskości („Czas Kultury” 2019, nr 1).

13 M. Berman, „*Wszystko, co stałe, rozplywa się w powietrzu*”. *Rzecz o doświadczeniu nowoczesności*, przeł. M. Szuster, Universitas, Kraków 2006.

Książka składa się z dwunastu artykułów w większości wcześniej publikowanych w czasopiśmie naukowych od 2019 do 2022 roku. Cały ten korpus tekstów poprzedza kilkustronicowy wstęp, w którym wyeksplikowana została teza/diagnoza wyjściowa dla literaturoznawczych analiz przeprowadzonych w kolejnych rozdziałach – „Wraz ze stopniowym zanikiem metafizycznej i religijnej podstawy reprodukcji różnicy płciowej normy dotyczące męskości, szczególnie w czasach przełomów i transformacji, są niestabilne i trudno uchwytnie” (s. 11). Można by powiedzieć – po raz kolejny „przemija postać świata” (tym razem jego genderowa struktura), a literatura okazuje się użytecznym archiwum indywidualnych i zbiorowych doświadczeń, nie tyle nawet intelektualnych, co przede wszystkim emocjonalnych, cielesnych, seksualnych. Oczywiście, zawsze rodzi się pytanie – na ile tego rodzaju literackie zapisy są reprezentatywne historycznie i socjologicznie? Do tego jeszcze wrócę. Tytuł całego tomu, a w szczególności pierwsza jego część, *Nie/podległości i transformacje*, proponuje (nieco metaforyczną, ale bardzo trafną) formułę interpretacyjną, która zwraca uwagę na *idée fixe* przewijającą się w kolejnych rozdziałach. Sugeruje endemiczny, jakże specyficzny dla historii polskiego społeczeństwa (jak się wydaje, chyba nie tylko w wieku XX), konflikt między cywilizacyjnymi przemianami i naporem nowoczesności a usiłującymi zachować swoją stabilność i suwerenność tożsamościami (narodowymi, społecznymi, genderowymi, seksualnymi), a jednocześnie wskazuje na niejednoznaczność, płynność pojęć opisujących obie strony tego konfliktu.

W pierwszym teoretyczno-metodologicznym rozdziale *Studia nad mężczyznami i męskością – przebudowa paradygmatów* postuluje Śmieja przeorientowanie perspektywy badawczej stosowanej w *men's/masculinity studies*. Wychodzi od nieco prowokacyjnego, ale raczej słusznego założenia, że „odkąd zaczęliśmy uprawiać studia o męskości, przestaliśmy rozumieć, czym męskość jest” (s. 17). Nie z tego powodu, że nie da się nic na jej temat powiedzieć, przeciwnie – mówi i pisze się coraz więcej, z punktu widzenia coraz liczniejszych dyscyplin naukowych i coraz bardziej wyrafinowanych ujęć teoretycznych. Przy czym zauważa Śmieja, że nie tylko owa dyskursyfikacja męskości, ale także używany do tej pory i nadużywany (też w polskim literaturoznawstwie) paradygmat strukturalistyczny, upowszechniony najbardziej przez Raewyn Connell, doprowadził do sytuacji naukowego impasu – niezbyt nadaje się do opisu dynamiki przemian męskiego genderu, koncentruje się – nawet jeśli z nastawieniem krytycznym – na jego najbardziej uprzywilejowanych symbolicznie i społecznie reprezentacjach, zajmując się abstrakcyjnymi strukturami, przeocza konkretne, jednostkowe i często niepowtarzalne egzystencje,

i wreszcie przyczynia się do multiplikacji kategorii męskości dookreślanej za pomocą coraz dłuższej listy przydawek.

Nowe podejście teoretyczne, które Śmieja nakreśla, powołując się na badaczy, zazwyczaj mało i niedostatecznie znanych w Polsce, polega na łączeniu studiów nad męskością z innymi obszarami współczesnych nauk humanistycznych i społecznych: teorią afektu (Lucas Gottzén i Todd W. Reeser), analizą biopolityki (Michael Schwalb, Jemima Repo), transnacionalizmem (Marina Blagojević, Jeff Hearn), ekokrytycyzmem (Stefan Brandt), neomaterializmem i technologiami ucieleśnienia (Steve Garlick), koncepcją asamblażu (Jannell Watson), narratywizmem (Stefan Horlacher) i wciąż użyteczną teorią queer. Przywołane i omówione rozprawy naukowe, zbiory artykułów, poświęcone tej tematyce numery czasopism i słowniki dowodzą nad wyraz sugestywnie, że tego rodzaju interdyscyplinarne dyfuzje mogą okazać się naukowo produktywne. I rzeczywiście stwarzają szansę na wyjście z metodologicznego impasu. Ale przychodzi też zapłacić pewną cenę, mianowicie to otwarcie na nowe interpretacje dokonuje się za sprawą proliferacji teoretycznych formuł, które często mają zastosowanie tylko w odniesieniu do konkretnego autora lub tekstu. Stają się metodologiami jednorazowego użytku. To bynajmniej nie zarzut, być może nie ma innego sposobu, by badając męskości, nie popadać w pułapkę esencjalizmu i upraszczających generalizacji.

Śląski badacz, sięgając po nowe idee, pozostaje jednak świadomy lokalnej, środkowoeuropejskiej, transformacyjnej, półperyferyjnej specyfiki polskiego społeczeństwa i kultury. W kolejnych rozdziałach, będących stricte analizami literaturoznawczymi, zaprezentowane koncepty teoretyczne znajdują zastosowanie, ale z zachowaniem ostrożności, jaką nakazuje „wiedza lokalna”. Rezerwa jest chyba rzeczywiście wskazana. Pierwszy przykład – teoria afektu. Wydaje się dość oczywiste, że afekt, nawet jeśli rozumiemy go redukcjonistycznie jako odruch neurobiologiczny, posiada swoją specyfikę kulturową i społeczną, a więc klasową, genderową, pokoleniową, ale też etniczną. Analizowany w realiach amerykańskich przez Michaela Kimmela socjologiczny fenomen „wściekłych białych mężczyzn” (rozpatrywany przez Gottzéna i Reesera w kontekście studiów afektywnych) nie jest analogiczny na sposób prosty i bezpośredni do procesów zachodzących w polskim społeczeństwie. Podobnie drugi przykład – peryferyjność. Oczywiście, można przyjąć, że Polska, tak jak Bałkany, a zapewne też Słowacja, Węgry, Ukraina i kraje nadbałtyckie, leży w Europie w przestrzeni półperyferyjnej, lecz struktury etniczne, specyfiki historyczne, społeczne, kulturowe i religijne tych regionów w odmienny jednak sposób wpływają na sytuację kobiet

i mężczyzn oraz relacje między nimi. W szczególności tak istotna dla Mariny Blagojević kategoria transnacionalizmu zastosowana w analizach męskości półperyferyjnej zyskuje rangę w zależności od kontekstu lokalnego. Zresztą transnarodowość to bardzo obiecująca perspektywa badawcza w studiach zarówno nad polskimi męskosciami w krajach emigracji, jak i emigranckimi męskosciami w Polsce.

Poszczególne rozdziały *Nie/podległości i transformacji* dotyczą twórczości różnych autorów (jedynie Kadenowi-Bandrowskiemu poświęcone zostały dwa artykuły), reprezentujących odmienne generacje literackie i też w niektórych przypadkach różną rangę artystyczną: od Witkacego, Kadena-Bandrowskiego, Vincenza i Zegadłowicza, przez Iwaszkiewicza, Macha, Chormańskiego i Andrzejewskiego, aż do pisarzy najnowszych – Jakuba Żulczyka, Łukasza Orbitowskiego, Andrzeja Muszyńskiego, Pawła Sołtysa i Waldemara Bawołka. Pomimo tego zestawu nazwisk, różnorodności poddawanych analizie fabuł oraz odmienności teoretycznego oprzyrządowania w każdym rozdziale Śmieja wyraźnie wyekspozowuje główny problem badawczy – literackie reprezentacje polskich (z jednym wyjątkiem dotyczącym dyskursu prostatycznego) męskości w konfrontacji z różnymi formami nowoczesności i reakcjami na „historyczne traumy”. Twórczość przywołanych pisarzy mieści się w ramach chronologicznych XX wieku (od lat dwudziestych) i pierwszych dwóch dekad XXI wieku. Można zatem powiedzieć, że są to literaci przynależący do „stulecia męskiego niepokoju”, ale także do wieku polskich zmagani, nie tyle może „o” niepodległość, ile raczej „z” niepodległością, czy też bardziej z tytułowymi nie/podległościami, czyli z historycznymi przełomami po latach 1918, 1939, 1945 i 1989, z cywilizacyjnymi procesami modernizmu – kapitalizmem, industrializacją, demokratyzacją, awansem społecznym, i z ideologicznymi pokusami – militarystką, komunizmem, „patriotyzmem wojskowym” i neoliberalizmem. Śmieja, śledząc trajektorie polskich męskości w epoce nowoczesności, znakomicie potrafi ukazać powiązanie tego, co historyczne, polityczne, społeczne i ekonomiczne, z tym, co egzystencjalne, prywatne i intymne, czyli przede wszystkim z niestabilnością męskich tożsamości (na przykład jako efekt homospołecznej „zmowy mężczyzn” lub homoseksualnej mimikry), z obsesjami męskiej seksualności (fetyszyzm, masochizm), z de-rewaloryzacją męskiej cielesności (dyskurs prostatyczny).

Chciałbym się powstrzymać od omawiania zagadnień podejmowanych w kolejnych rozdziałach książki; to zresztą zadanie niełatwe, gdyż prezentowane analizy i interpretacje literaturoznawcze przybierają formę bardzo wnikliwych, skrupulatnych i – na co już zwróciłem uwagę – inspirowanych

różnorodnymi ujęciami teoretycznymi „studiów przypadku”. Wskażę tylko te tematy, które wydają mi się najciekawsze. Pierwszy to projekt biografii ekstymnej Andrzejewskiego. Niespożyty jest zapal Śmiei w kolejnych reлектurach tego autora! Lacanowska kategoria ekstymności łączy w sobie intymność z zewnątrznością¹⁴, przy czym to, co wewnętrzne, jest zarazem najbardziej obce, wyalienowane, najtrudniejsze do zaakceptowania¹⁵. Ten teoretyczny koncept pozwala powiązać to, co publiczne (twórczość literacka, działalność polityczna), z tym, co prywatne (biografia, zaangażowanie emocjonalne, seksualne pragnienia i perwersje), a w przypadku Andrzejewskiego doprowadza badacza do odkrycia „klamry ekstymności”, „w której dzieło i biografia odczytywane są jako intencjonalnie zorganizowane wokół anusa” (s. 271). Projekt biografii ekstymnej zrealizowanej w odniesieniu do innych autorów, nawet tych, którzy doczekali się już bardziej klasycznych i obszernych biografii (np. Gombrowicz, Miłosz, Herbert, Szymborska), wydaje się ekscytujący, nie polega przecież na skandaliczności, tylko na próbie (nieco jednak innej niż psychoanaliza) rozpoznania źródeł tekstu w intymności, prywatności, cielesności.

Drugi temat, który zasługuje na wyróżnienie, to dyskurs prostatyczny analizowany na przykładzie esejów Anatola Broyarda *Upojony chorobą*, powieści Philipa Rotha *Duch wychodzi* i Tahara Ben Jellouna *L'ablation*, filozoficznych rozważań Philippe'a Petita *Philosophie de la prostate* oraz serialu *The Kominsky Method*. Brak przykładów z literatury bądź kinematografii polskiej dowodzi, że męskie problemy z prostatą, a jest to schorzenie, które od pewnego wieku życia dotyczy sporej części mężczyzn, wciąż są traktowane jako wstydlive tabu. Analiza dyskursu prostatycznego dokonuje się w polu badawczym wyznaczonym przez kilka subdyscyplin naukowych, literaturoznawstwo spotyka się z krytycznymi studiami nad męskosciami i mężczyznami, *age studies*, zagadnieniami medycznymi i dyskursem maladycznym. Kryje się też za tym pewien zamysł metodologiczny (a może nawet etyczny?), który daje się rozpoznać w książce Śmiei jako całości. Skierowanie zainteresowania na męskie problemy ze zdrowiem, a choroba prostaty jest szczególnym doświadczeniem – jak to badacz sugestywnie określił – „ciała bez orgazmów”, prowadzi do przeorientowania sposobów myślenia o męskości.

14 T. Myers, *Slavoj Žižek*, w: *Žižek. Przewodnik Krytyki Politycznej*, przeł. J. Kutyla, M. Kropiwnicki, oprac. zbior., Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2009, s. 66.

15 A. Bielik-Robson, „*Bliźni nie istnieje*”, albo o granicach psychoanalitycznej parafrazy, w: S. Žižek, E.L. Santner, K. Reinhard, *Bliźni*, przeł. E. Ulińska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 250.

Podobny pod tym względem przykład to męskie doświadczenia inwalidów wojennych, rozpatrywane w innym rozdziale książki na podstawie pamiętników spisanych przez kombatantów. Nawet w szkicach dotyczących powieści Kadena-Bandrowskiego podejmuje badacz temat zakończonych fiaskiem prób „przewyciężenia pozaborczej słabości polskich mężczyzn” (s. 352). Studia literaturoznawcze wpisują się tym samym w bardziej ogólny trend, który daje się dostrzec w socjologicznych badaniach nad mężczyznami, polegający na przekierowaniu uwagi na męskości niehegemoniczne, pozafalliczne, społecznie i symbolicznie upośledzone lub napiętnowane. Niby to oczywiste, że mężczyźni „z krwi i kości” doświadczają też słabości, upokorzenia, poczucia przegranej, lepiej bądź gorzej sobie z tym radzą, ale zarówno w literaturze, jak i innych tekstach kultury – na co warto wskazywać – znajdujemy wiele tego świadectw.

Książka Śmiei stanowi dobry pretekst do tego, aby postawić kilka pytań dotyczących rozwoju subdyscypliny. Po pierwsze – na czym polegają / powinny polegać literaturoznawcze studia nad męskosciami? Nie chodzi przecież tylko o nadrabianie zaległości w stosunku do badań prowadzonych w przodujących na świecie ośrodkach nauk humanistycznych i społecznych. W pionierskim okresie rozwoju *men's/masculinity studies*, a zatem począwszy od lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku, dominowała postawa profeministyczna i rozrachunkowa, krytycznej analizie poddawano różne formy społecznego, ekonomicznego, politycznego, symbolicznego itp. uprzywilejowania mężczyzn. Zwieńczeniem tego trendu stały się w latach dziewięćdziesiątych koncepcja męskości hegemonicznej Connell oraz analizy „męskiej dominacji” Pierre’a Bourdieu¹⁶. To były też dwie najważniejsze inspiracje dla polskich literaturoznawczych studiów nad męskosciami w początkowej fazie ich rozwoju. Uważam zresztą, że wciąż jeszcze nie zostały wyczerpująco rozpoznane i opisane figury¹⁷ oraz trajektorie rozwojowe polskich męskości (hegemonicznych, współuczestniczących, subordynowanych) w ujęciu historycznym¹⁸. Śmieja proponuje jednak pójść dalej, zgodnie z aktualnym kierunkiem krytycznych studiów nad męskosciami i mężczyznami. Ważną zachętę znalazł, jak sądzę, w cytowanej parokrotnie pracy zbiorowej *Masculinities and Literary Studies*:

16 P. Bourdieu, *Męska dominacja*, przeł. L. Kopciewicz, Oficyna Naukowa, Warszawa 2004.

17 Ciekawe studium męskiej figury neurastenika zaprezentowała niedawno Krystyna Kłosińska (*Neuroza. Zagrożone męskości*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2021).

18 Mógłbym tu powtórzyć to, co pisałem kilka lat temu w innym miejscu: T. Tomasik, *Uwagi do wciąż nienapisanej historii męskości w Polsce*, „Pamiętnik Literacki” 2016, nr 2.

Intersections and New Directions wydanej w 2017 roku. Redaktorzy tego tomu odnotowują praktykę (wyraźnie zasygnalizowaną w podtytule) badań interseksjonalnych, które zwracają uwagę na złożoność analizowanych zjawisk, ale dzięki temu są w stanie uchwycić ich dynamikę i synergię – „najnowsze osiągnięcia w studiach o męskości łączą dyskusje teoretyczne i literaturoznawcze dotyczące odpowiednio relacji między męskością a zagadnieniami etniczności, transnacjonalizmu, wieku, afektu, ekologii i kapitalizmu”¹⁹. Takie badania są też możliwe do przeprowadzenia z perspektywy polskiej nauki, pod warunkiem że w większym niż dotychczas stopniu zawiązana zostanie współpraca między literaturoznawcami a socjologami, historykami kultury, psychologami, medioznawcami, antropologami i przedstawicielami innych dziedzin nauki. Weźmy chociażby pod uwagę takie wyrażane przez literaturę męskie doświadczenia jak ojcostwo, starość, choroba, migracja, wojna. Można je oczywiście sprobematyzować i opisać z literaturoznawczego punktu widzenia, ale bez porównań z ustaleniami innych dziedzin naukowych trudno rozstrzygnąć, na ile te literackie kazusy są reprezentatywne historycznie i społecznie.

Wyłania się zatem kolejne pytanie – jakich danych dostarczają literatura i literaturoznawstwo, partycypując w krytycznych studiach nad mężczyznami i męskociami? Alex Hobbs zauważył swego czasu dość istotną pułapkę, w jaką wpadali badacze zajmujący się akademickimi studiami nad męskością (w tym także Connell), sięgając ochoczo w swoich analizach po przykłady z kultury popularnej i reklam. Otóż prezentowane w tych badaniach wizerunki mężczyzn aż nazbyt często realizowały i upowszechniały ideał hegemoniczny, a bywało, że wprost maczystowski czy hipermęski²⁰. Tymczasem niewielu mężczyzn „z krwi i kości” żyje tak jak James Bond, Rambo czy Geralt z Rivii. Natomiast rzeczywiste męskie doświadczenia ukazują bardziej ambitne artystycznie dzieła literackie i filmowe. Sięgnijmy po przykład z książki Śmieci – cykl Stanisława Vincenza *Na wysokiej połoninie*, czytany z odpowiednim nastawieniem, ukazuje przemiany tradycyjnej huculskiej męskości w starciu z naporem kapitalizmu i wszelkie tego konsekwencje – od przeobrażenia relacji homospołecznych do ekspresji cielesności. Na użyteczność badań literackich wskazują też redaktorzy wspomnianego tomu *Masculinities and Literary Studies*:

19 Introduction, w: *Masculinities and Literary Studies. Intersections and New Directions*, red. J.M. Armstrong i in., Routledge, New York–London 2017, s. 2.

20 A. Hobbs, *Studia nad męskością a literatura*, przeł. W. Śmieja, w: *Formy męskości 3*, s. 166–167.

Teoretyczne i literaturoznawcze dyskusje posilają się wzajemnie. „Teoria” studiów męskości jest nie tylko pomocna – a nawet kluczowa – dla „praktyki” badań literaturoznawczych, okazuje się, że teksty literackie same w sobie rzucają nowe światło na najbardziej naglące kwestie podejmowane przez studia nad męskością, ujawniając tym samym głębsze powiązania między społecznymi i literackimi modelami męczyzn i męskości²¹.

Literatura jest oczywiście często zapisem bardzo indywidualnych, egzemplarycznych, unikatowych losów i doświadczeń. Z całą pewnością dotyczy to takich analizowanych w książkach Śmiei autorów, jak chociażby: Schulz, Witkacy, Iwaszkiewicz, Andrzejewski, Gombrowicz, Mach czy też Tkaczyszyn-Dycki. Czy autokreacje można potraktować jako dane socjologiczne? Z pewnością jest tu zalecana ostrożność, ale historyk literatury może – jak to od wielu lat praktykuje chociażby Przemysław Czapliński – „czytać [literaturę] jak socjolog”²² i pytać o społeczeństwo lub konfiguracje męskości, jakie wyłaniają się z tekstów literackich. Spojrzenie socjologiczne w literaturoznawczych studiach nad męskością jest nieuniknione. W taki właśnie analityczno-syntetyzujący sposób zinterpretował Śmieja narracje autorów z roczników lat siedemdziesiątych, czyli przyjrzał się „pierwszemu pokoleniu męczyzn socjalizowanych w warunkach półperyferyjnego kapitalizmu à la *manière polonaise*” (s. 276). Na przykładzie tak wyznaczonej „próby badawczej” udało się dojść do ustalenia, że w najnowszej polskiej prozie ujawnia się porażka neoliberalnych konceptów męskości, a „puste pole symboliczne” (s. 354) zostaje zaanektowane przez restytucję retrotopijnej męskości konserwatywnej, tryumfującej zdaniem badacza jedynie (co chyba wydaje się spostrzeżeniem nazbyt optymistycznym) w warunkach lokalnego polskiego społeczeństwa.

Dorzucmy jeszcze jedno pytanie. Czy literacką historię męskości zapisują tylko mężczyźni? We wszystkich czterech książkach Śmiei nazwiska autorek właściwie nie pojawiają się wcale. Jedynym wyjątkiem jest Maria Kuncewiczowa. To dość zastanawiające. Czy takie pisarki jak niegdyś Orzeszkowa, Nałkowska, Zapolska, a w czasach nam bliższych Gretkowska, Tokarczuk czy Masłowska nie tworzą ważnego, suplementarnego, kobiecego dyskursu

21 Introduction, w: *Masculinities and Literary Studies*, s. 3.

22 P. Czapliński, *Polska do wymiany. Późna nowoczesność i nasze wielkie narracje*, W.A.B., Warszawa 2009, s. 14.

na temat mężczyzn i męskości?²³ Oczywiście szkice zamieszczone w *Nie/podległości i transformacjach* dotyczą „męskiego niepokoju”, ale jakież to ciekawe! – przekonać się, czy ten niepokój był i jest rejestrowany także przez polskie pisarki.

Na koniec coś, co wypada powiedzieć w podsumowaniu recenzji – kolejna książka Wojciecha Śmieja to nie tylko literaturoznawcze wydarzenie, zaprezentowane w niej różnorakie sposoby kształtowania się polskich męskości, zmagających się w ciągu ostatniego stulecia z nie/podległościami i transformacjami, wpisuje się w znacznie szerszej zakrojony i coraz donioślejszy dyskurs polityczny, społeczny czy medialny dotyczący problemu przemian męskich tożsamości. A zatem tego rodzaju analizy nie tyle wyjaśniają, czym męskość jest, bo nie da się jej sprowadzić do prostej i jednoznacznej definicji, ile raczej pokazują, jakim podlegała przeobrażeniom pod wpływem cywilizacyjnych procesów. Stulecie walk o polską niepodległość było bowiem także stuleciem transformacji polskich męskości.

Abstract

Tomasz Tomasiak

POMERANIAN UNIVERSITY IN SŁUPSK

Reorientations: Studies on Masculinities and Polish Literature of the Last Century

The article presents Wojciech Śmieja's literary studies on masculinities in the Polish twentieth and twenty-first centuries literature, especially focusing on Śmieja's book *Nie/podległości i transformacje. Szkice o stuleciu męskiego niepokoju 1918–2018* (In/Dependencies and Transformations: On the Century of Male Disquiet: 1918–2018). The article traces the evolution of methodological theories applied by Śmieja to literary studies on masculinities – from gay studies through gender and queer theory to men's/masculinity studies – while asking about the further development of this subdiscipline.

Keywords

Wojciech Śmieja, masculinity, gender, queer, Polish literature of the twentieth and twenty-first centuries

---

²³ Sporo uwagi „narcystycznej”, „niewydolnej” męskości Silnego, bohatera powieści Masłowskiej *Wojna polsko-ruska pod flagą biało-czerwoną*, poświęcił Łukasz Wróblewski (*Silny, kobiety i wstręt, czyli Masłowskiej opowieść o wstręcie*, „Teksty Drugie” 2015, nr 3).